

In de luwte van de coronapandemie:

het belang van het monitoren van welzijn tijdens toekomstige pandemieën

Inleiding

De acute fase van de coronapandemie is voorbij en de collectieve blik richt zich op de nasleep en de toekomst. Juist op dit moment is het belangrijk om stil te staan bij wat 3 jaar monitoring van de brede gezondheidsimpact van de pandemie heeft opgeleverd en hoe dat bij kan dragen aan pandemische paraatheid. Dat doen we in deze tussentijdse synthese van de Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19.

De Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 (2021-2025), uitgevoerd door het RIVM, het Nivel, ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, GGD GHOR Nederland en de 25 GGD'en (samen het Netwerk GOR), laat zien dat de coronapandemie reeds bestaande problemen in de samenleving heeft blootgelegd en gezondheidsverschillen vergroot zijn. De omvang en langdurigheid van gezondheidseffecten van de pandemie vallen daarbij op. Dit laat het belang zien van het monitoren van gezondheid en welzijn bij het opstellen van beleid en maatregelen in crisistijd. Een belangrijke les tot nu toe uit de Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 is dat door bij aanvang van een pandemie te starten met monitoren van welzijn, deze aan te laten sluiten op monitoring van infecties en gedrag als ook beleid hierop te laten aansluiten, in de toekomst onbedoelde neveneffecten proportioneel kunnen worden meegewogen en mogelijk beperkt kunnen worden. Kijkend naar de resultaten zien we dat vooral jongeren nog altijd de nasleep van de pandemie ervaren en zij laten aanhoudende mentale klachten zien. Politieke en maatschappelijke erkenning van de nog voortdurende impact van de pandemie kan helpen klachten te verlichten. Jongeren hebben behoefte om laagdrempelig te kunnen praten over hun ervaringen tijdens de pandemie en over hun psychische klachten.

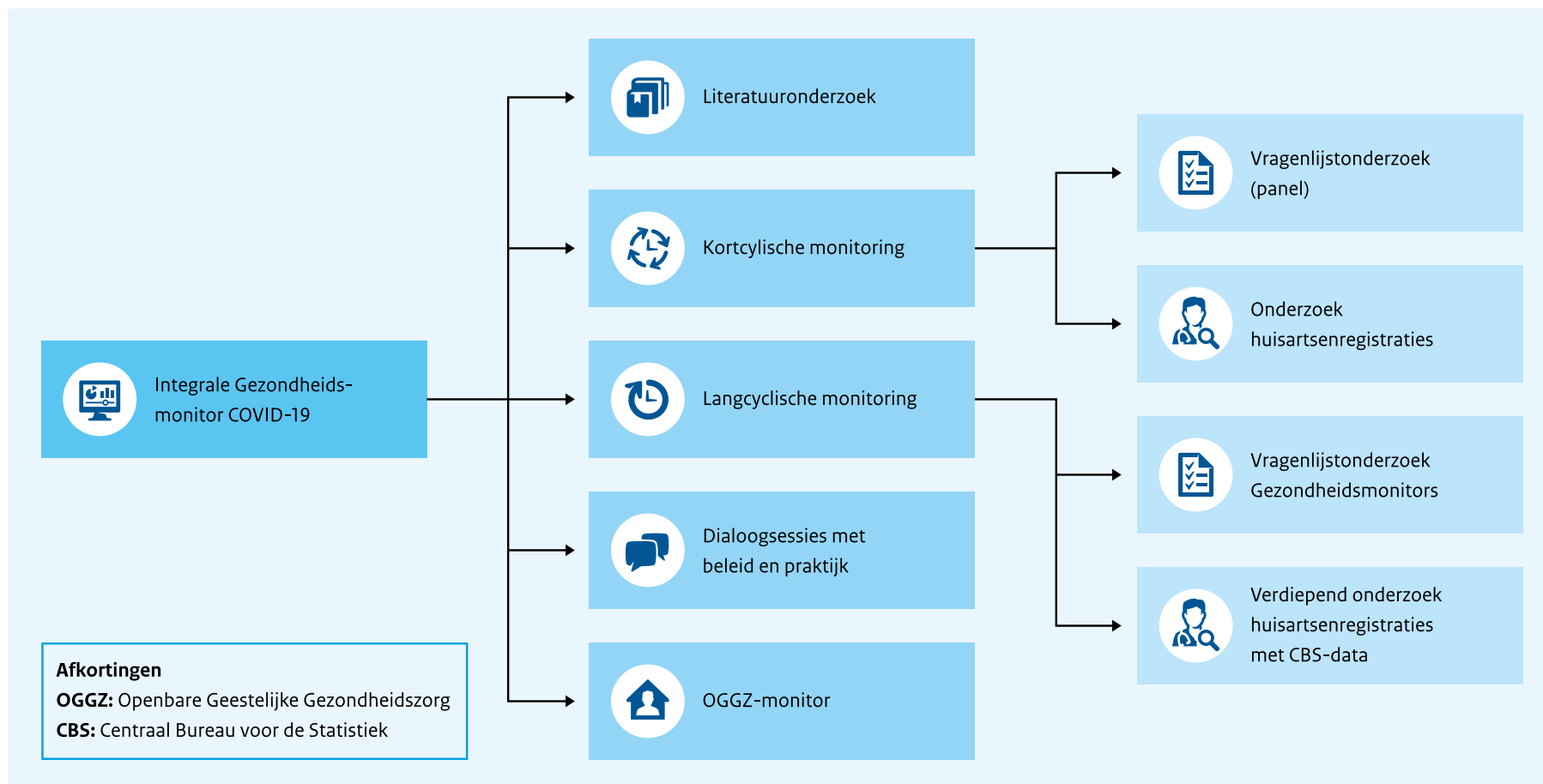
In maart 2020 werd de wereld geconfronteerd met de coronapandemie met grote gevolgen voor de gezondheid en het welzijn van de bevolking. Naast de directe gevolgen van een coronabesmetting, zoals ziekte of sterfte, heeft de pandemie ook indirecte gevolgen gehad op de gezondheid van de Nederlandse burgers via de coronamaatregelen. Het Netwerk Gezondheidsonderzoek bij Rampen (GOR) voert sinds september 2021 de Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 uit (zie Figuur 1). Dit is een grootschalig [onderzoek](#) naar de korte en lange termijn gevolgen van de coronapandemie op de gezondheid en het welzijn van de Nederlandse bevolking^[3]. Ook ontstaat er inzicht in risicofactoren op diverse gezondheidsuitkomsten en kwetsbare groepen in de bevolking die aandacht verdienen.

Op basis van de resultaten van de verschillende onderzoeken adviseert en ondersteunt het Netwerk GOR beleidsmakers en professionals bij het vormgeven van beleid. Zij kunnen hiermee een passend aanbod van zorg en ondersteuning opzetten. Hiermee wordt getracht negatieve gezondheidseffecten van de pandemie te beperken. Op basis van dit onderzoek kunnen ook lessen worden getrokken voor de toekomst. Daarom worden aanbevelingen gedaan om gezondheid en welzijn te versterken en om beter voorbereid te zijn op toekomstige pandemieën en rampen.

De huidige synthese beschrijft de belangrijkste uitkomsten van september 2021 tot en met maart 2024. Hieronder staan we meer in detail stil bij:

- de belangrijkste bevindingen tot nu toe;
- aanknopingspunten om bestaande negatieve gezondheidseffecten te mitigeren;
- lessen voor toekomstige pandemieën en rampen.

Figuur 1: Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19

De Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 is een vijfjarig onderzoeksprogramma naar directe en indirecte gezondheidseffecten van de COVID-19-pandemie. Om deze gezondheidseffecten in beeld te brengen wordt gebruik gemaakt van een tweeledige monitoringsstructuur; kort-cyclisch (uitgevoerd op kwartaalbasis) en lang-cyclisch (jaarlijks of tweejaarlijks). Het uitgebreide onderzoeksprotocol is gepubliceerd ^[1, 2].

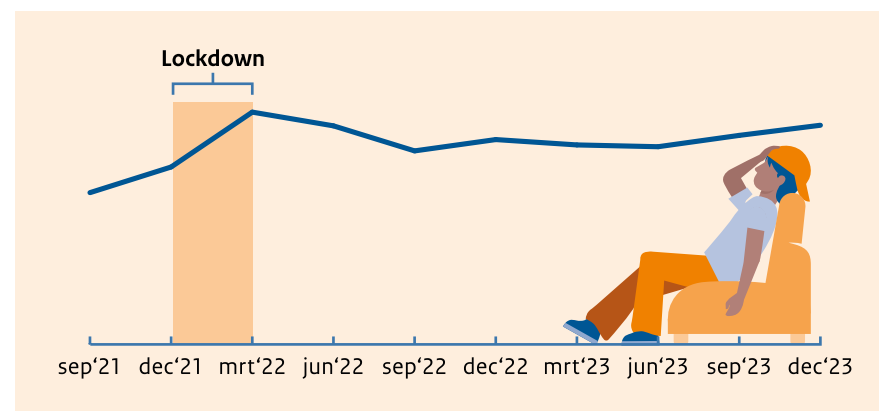
Gezondheidsimpact van de COVID-19 pandemie: belangrijkste bevindingen

Uit de resultaten van de Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 blijkt dat de pandemie en de nasleep ervan niet iedereen in dezelfde mate heeft geraakt. Verschillen komen mede door de (leef)omstandigheden en levensfase. Alles afwegend, kan geconstateerd worden dat het tijdens en na de coronapandemie niet goed ging en gaat met de gezondheid en het welzijn van de burgers in Nederland. Met name de mentale gezondheid van de jeugd en jongvolwassenen is hard geraakt, waarbij de invloed van de pandemie hierop nog steeds doorwerkt.

Impact op jeugd en jongvolwassenen

Voor veel jongeren hadden de strikte contactbeperkende maatregelen een negatief effect. Dit blijkt zowel uit kort-cyclische monitoring met behulp van vragenlijsten en huisartsenregistratiedata ^[4] als uit internationale wetenschappelijke literatuur ^[5]. Het gaat hierbij vooral om toename in psychische klachten, suïcidale gedachten en eenzaamheid. We zien deze verslechtering in de mentale gezondheid van jongeren zowel tijdens en in de eerste paar maanden na lockdownperiodes ^[4-7] als in de periode na de pandemie ^[4-14], welke nog altijd voortduurt (zie Figuur 2). Ook in vergelijking met de jaren voor de pandemie valt op dat de mentale gezondheid van jongeren en jongvolwassenen achteruit is gegaan ^[12, 15]. Huisartsconsulten geven hetzelfde beeld; een toename in mentale

Figuur 2: Trend van jongeren (12-25 jaar) met psychische klachten op basis van kortcyclische monitoring.

klachten en suïcide-gerelateerde consulten onder jeugd en jongvolwassenen ^[4, 8, 9] (zie Figuur 3), evenals een toename in het aantal doorverwijzingen naar de gespecialiseerde geestelijke gezondheidszorg ^[9]. Groepen die het meest kwetsbaar zijn voor negatieve invloed op hun mentale gezondheid, ongeacht de fase van de pandemie, zijn, jongeren (16-25 jaar) die niet meer bij hun ouders wonen, jongeren die moeite ervaren met rondkomen, jongeren die in stedelijke gebieden wonen en jongeren met bestaande gezondheidsproblemen (zowel mentaal als fysiek). Meisjes/vrouwen vertonen over het algemeen meer klachten dan jongens/mannen ^[4, 5, 7-9, 11, 12, 14, 15]. De antwoorden op open vragen gesteld in september 2023 illustreren hoe jongeren de negatieve invloed van de coronaperiode op hun leven destijds ervaarden (zie kader op de volgende pagina).

Wat zeggen jongeren zelf over hoe de coronapandemie nog invloed heeft op hun leven, in september 2023?

“Bepaalde evenementen of gebeurtenissen in je leven zijn tijdsgebonden. Voornamelijk bij jongeren. Die tijd krijg je nu nooit meer terug en het voelt als een gemis. Kansen die je nooit meer zal krijgen.”

“Dat ik bijna 2 jaar school heb gemist en nu gewoon verder moet zonder enige versoepelingen of hulp om die jaren in te halen.”

“Als mensen hoesten in de trein ofzo wil ik wegkruipen.”

“De coronaperiode was mentaal erg zwaar voor me en daar ben ik nog steeds niet helemaal van hersteld.”

De oplossingen die jongeren zelf aandragen voor hun mentale problemen zijn rust en tijd voor herstel. Bijvoorbeeld door minder prestatiedruk, meer zelfacceptatie en zingeving. Ook een gezonde leefstijl (zoals meer bewegen, minder middelengebruik, minder schermtijd) draagt bij aan herstel ^[16]. Verder geven jongeren aan dat erkenning van de impact die de pandemie nog altijd op hen heeft zou kunnen helpen bij herstel. Erkenning is bijvoorbeeld mogelijk door het bieden van laagdrempelige ondersteuning en het zorgen voor laagdrempelige mogelijkheden voor jongvolwassenen om elkaar te ontmoeten en op een veilige manier met elkaar in gesprek te kunnen gaan ^[13].

Verder zien we dat ongeveer 5 procent van de jongeren (12-25 jaar) aangeeft nog langdurige klachten te ervaren na een corona-infectie, ook wel bekend als post-covid. Van deze groep geeft 20 procent aan ernstig beperkt te zijn in het dagelijks leven ^[4].

Figuur 3: Aantal huisartsconsulten voor suïcide onder jongeren (0-24 jaar) per jaar, per 100.000 patiënten.

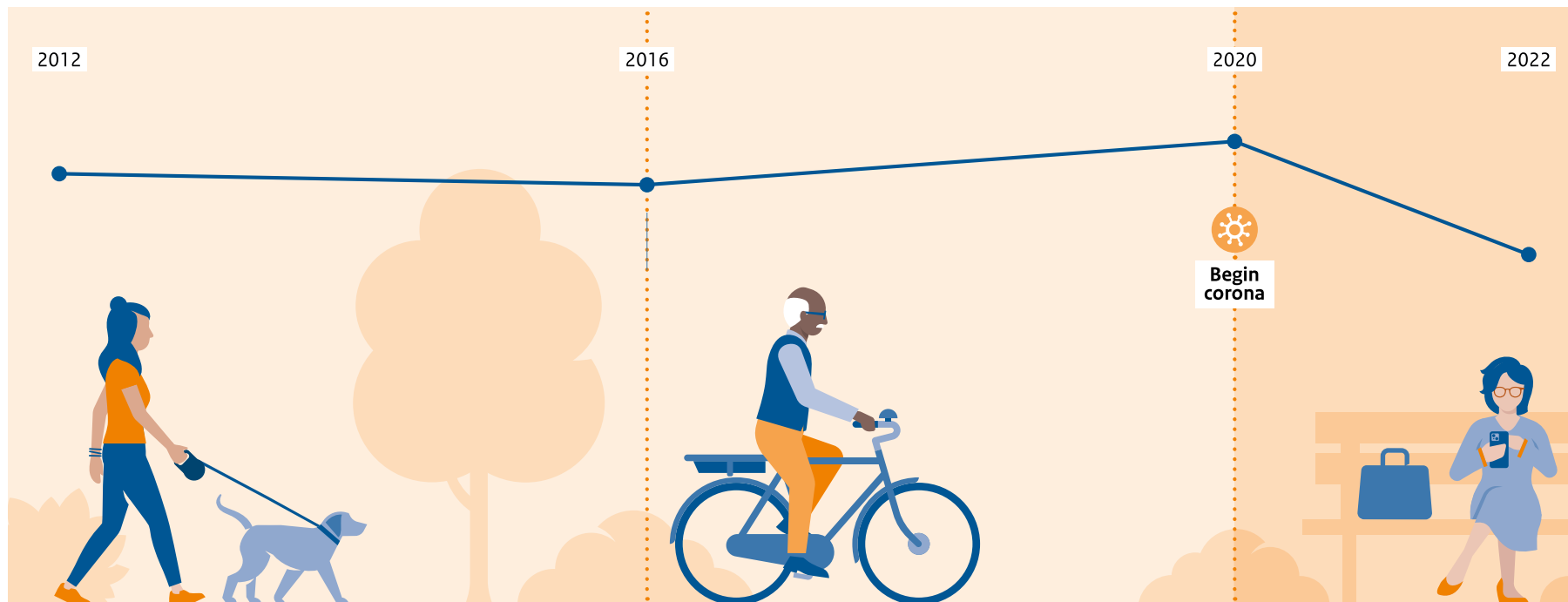
Impact op volwassenen en ouderen

Een besmetting met het coronavirus maakte volwassenen en ouderen vaak ernstiger ziek en zij overleden hier vaker aan dan jongeren^[17, 18]. Kijkend naar indirecte effecten van de pandemie (en eventuele tijd-overlappende crises), zien we dat de meeste gezondheidsmaten bij volwassenen vergelijkbare trends vertonen met eerdere jaren. In vergelijking met de jaren voor de coronapandemie zien we tijdens de pandemie wel een versnelde verslechtering in ervaren gezondheid (zie Figuur 4), meer overgewicht, een toename van alcoholgebruik en meer mensen die zich sterk eenzaam voelen^[15]. Opvallend is dat de verslechtering in gezondheid onder mensen met moeite met rondkomen sterker was dan onder mensen zonder moeite met rondkomen.

Sinds de afloop van de Omicron lockdown (februari 2022) tot op heden zien we over het algemeen een stabiel gezondheids- en welzijnsbeeld onder volwassenen^[5-9]. Er zijn echter wel enkele opvallende nieuwe gezondheids-effecten van de pandemie waargenomen onder volwassenen.

Allereerst zien we eind 2023 dat ruim 3 procent van de volwassenen (26+) aangeeft na een corona-infectie nog last te hebben van klachten. Van deze groep geeft 24 procent aan ernstig beperkt te zijn in het dagelijks leven. Volwassenen geven vaak aan dat ze hun verantwoordelijkheden minder goed kunnen nemen, bijvoorbeeld als het gaat om het huishouden of hun werk^[6]. Het aantal mensen die door deze of andere langdurige gevolgen van een coronainfectie niet kunnen werken, neemt wel af over de tijd^[10].

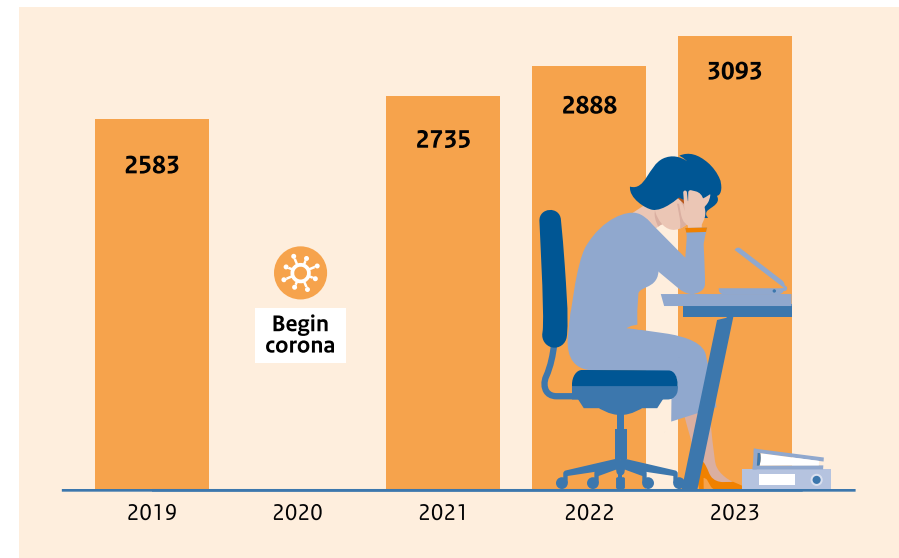
Figuur 4: Trend van volwassenen (18+ jaar) met een (zeer) goed ervaren gezondheid op basis van langcyclische monitoring.

Ten tweede zagen we begin 2023 een toename in huisartsbezoeken voor geheugen- en concentratieproblemen onder met name ouderen (zie Figuur 5) ^[6, 9]. Ander onderzoek suggereert dat dit mogelijk te verklaren is door een versnelde cognitieve achteruitgang bij mensen met bestaande geheugen- en concentratieproblemen ^[19] of het gevolg is van langdurige cognitieve klachten na COVID-19 infectie (post-covid) ^[20, 21]. Eind 2023 was er nog steeds sprake van een toename in deze huisartsbezoeken gerelateerd aan geheugen- en concentratieproblemen, alleen dan onder jongere leeftijdsgroepen (<45 jaar). Sluitende verklaringen en hoe groot de relatie met de pandemie is, zijn er op dit moment niet.

Het derde punt dat opvalt naast het relatief stabiele gezondheid en welzijnsbeeld bij volwassenen en ouderen, is de prevalentie van symptomen van posttraumatische stressstoornis (PTSS). Ondanks dat relatief weinig mensen met deze symptomen kampen, viel in het najaar van 2022 op dat bij de helft van hen deze symptomen van vermoedelijke PTSS verband hielden met heftige gebeurtenissen direct gerelateerd aan de coronapandemie ^[22]. Als laatste valt de verslechtering in gezondheid op bij volwassenen die al gezondheidsproblemen ervaarden. Zo hadden uitgestelde zorg en late diagnoses soms grote gevolgen voor bijvoorbeeld de kwaliteit van leven van mensen die al ziek waren of ziek werden tijdens de pandemie, met name bij ziekten zoals kanker ^[5, 7].

Figuur 5: Aantal huisartsconsulten voor geheugen- en concentratieproblemen onder volwassenen (25+ jaar) per jaar, per 100.000 patiënten.

Verlicht de gezondheidseffecten: opbrengst dialoogsessies

In dialoogsessies bespraken maatschappelijke belangenbehartigers, ervaringsdeskundigen, experts, beleidsmakers, onderzoekers en zorg- en onderwijsprofessionals wat de hierboven gepresenteerde onderzoeksresultaten betekenen. De gesprekken gingen over geleerde lessen en over hoe vandaag de dag de negatieve (lange termijn) effecten van de COVID-19 pandemie verminderd kunnen worden. De belangrijkste inzichten uit deze sessies zijn (zie Figuur 6):

Erken het nog voortdurende leed van de pandemie

De pandemie was voor een deel van de bevolking (intens) stressvol, uitputtend, frustrerend, vereenzamend en verdrietig. Een deel ervaart nog steeds deze klachten. Erken dat er nog leed is op zowel maatschappelijk als individueel niveau, bijvoorbeeld door lokale herdenkingsbijeenkomsten te organiseren of door actief te vragen naar de impact van de pandemie op iemands leven. Daarbij is aandacht voor verschillen in cultuur, omstandigheden, leeftijd, en gezondheid ten tijde van de pandemie belangrijk. Ook zou het helpen om bij een toekomstige crisis de aard en toon van crisiscommunicatie aan te passen, zodat er meer aandacht is voor bijbehorende emoties.

Figuur 6: Uitkomsten dialoogsessies.

Blijf mentale gezondheid bespreekbaar maken

Na een crisis zijn mentale klachten veelvoorkomend. Met name jongeren gaven aan dat zij graag laagdrempelig willen praten over hun ervaringen tijdens de pandemie en over hun klachten. Het blijft belangrijk dit te faciliteren door met jongeren in gesprek te gaan. Hierbij is het cruciaal jongeren te leren omgaan met mentale klachten en te accepteren dat negatieve gevoelens er mogen zijn. Bied daarbij wel inzicht in wat je kan doen als deze gevoelens te lang aanhouden of heel heftig zijn. Help betekenisvolle anderen open te staan voor de hulpvragen van jongeren zodat zij hen kunnen steunen. Zo blijft professionele zorg zoveel mogelijk beschikbaar voor wie dit het meest nodig heeft.

Versterk sociale netwerken en veerkracht

Eenzaamheid is een van de belangrijkste risicofactoren voor het ontwikkelen van mentale klachten ^[23]. Het is daarom belangrijk om – in tijden van crisis en de periode erna – sociale interacties te bevorderen. Dit kan bijvoorbeeld via kleine burgerinitiatieven.

De pandemie heeft ook positieve effecten gehad. Zo is er meer aandacht voor het welzijn van de zorgsector. Hiernaast heeft een deel van de bevolking geleerd hoe ze rust kunnen vinden in hun leven, door bijvoorbeeld niet mee te gaan in de prestatiedruk en te beseffen dat je in het leven niet alles kan. Ook heeft de samenleving meer begrip voor mensen die, onafhankelijk van de pandemie, al kampen met beperkingen vanwege chronische fysieke en mentale aandoeningen.

Uit dialoogsessies met jongeren en onderwijsprofessionals zijn handelingsperspectieven voor beleidsmakers en uitvoerders in het onderwijs verzameld. De volgende aanbevelingen zouden kunnen bijdragen aan het verminderen van de (lange termijn) effecten van de COVID-19 pandemie:

1. Maak mentale gezondheid bespreekbaar:

- creëer veilige plekken, niet alleen op scholen, maar ook sportclubs, buurthuizen, kerken, werk;
- sta open voor het gesprek, zorg voor diepgang in gesprekken, vraag door;
- maak gebruik van creatieve uitingsvormen, zoals theater, muziek, spellen;
- communiceer welke hulpbronnen er zijn.

2. Bied ondersteuning aan docenten in hun contact met kwetsbare groepen en jongeren:

- deel succesvolle interventies;
- versterk de verbinding tussen onderwijzers en gezondheidsdeskundigen;
- train onderwijzers in signaleren en ondersteunen bij mentale problemen;
- verduidelijk de rollen van docenten en zorgprofessionals.

3. Versterk preventief gezondheid en veerkracht:

- train jongeren en hun sociale kring in sociale vaardigheden (praten over en luisteren naar);
- hou aandacht voor mentale gezondheid en gezonde levensstijl (beweging, voeding);
- leg uit dat sommige dingen bij het leven horen en niet alles in het leven maakbaar is;
- faciliteer laagdrempelig contact met hulpverleners (bijvoorbeeld JGZ-verpleegkundigen aanwezig op scholen);
- geef prioriteit aan welzijn boven productiviteit en bevorder dialoog over prestatiedruk.

Lessen uit de coronapandemie voor toekomstige pandemieën en rampen

De wereld, en ook Nederland, was niet voorbereid op de coronapandemie toen deze in 2020 onze landsgrenzen binnendrong. Om beter voorbereid te zijn op nieuwe pandemieën ligt de focus op het vergroten van pandemische paraatheid. Juist op dit moment is het belangrijk om stil te staan bij wat 3 jaar monitoring van de brede gezondheidsimpact van de pandemie heeft opgeleverd en hoe dat bij kan dragen aan deze pandemische paraatheid.

Terugkijkend valt op dat het zwaartepunt van de monitorings- en adviseringsactiviteiten in de eerste fase van de pandemie gericht was op 2 sporen: enerzijds infectieziektebestrijding en de acute gevolgen voor de medische gezondheid, anderzijds het gedrag van burgers en factoren die gedrag beïnvloeden. Deze focus was zichtbaar in de informatievoorziening (door modellering, epidemiologische en gedragsmonitoring en communicatie) en advisering (door virologen, microbiologen, experts infectieziektebestrijding en gedragswetenschappers). Ondanks dat in monitoring van bijvoorbeeld gedrag ook enkele mentale gezondheidsaspecten opgenomen waren, werden de gevolgen van de pandemie voor de algemene gezondheid en het welzijn lange tijd onderbelicht en daarmee onderbenut.

Onder andere uit de Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 blijkt dat er zowel tijdens als in de nasefase van de pandemie veel gezondheids- en welzijnseffecten van de coronapandemie zijn, met name onder jongeren. De Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 toont aan dat in een kort tijdsbestek bevolkings-representatieve en betrouwbare informatie verkregen kan worden over de mentale, fysieke en sociale gezondheidstoestand van de Nederlandse bevolking, op landelijk, regionaal en lokaal niveau, met oog voor kwetsbare groepen en een diversiteit aan risico's. De monitor laat zien hoe de directe en indirecte effecten

van een pandemie op korte en lange termijn doorwerken en een grote impact hebben op de gezondheid en het welzijn van de populatie. In feite voorziet het monitoringsprogramma van de Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 in een derde monitoringsspoor (zie Figuur 7). Voor toekomstige pandemieën en andere crises, is de aanbeveling om vanaf het begin te starten met uitgebreide, representatieve monitoring van gezondheid en welzijn ten behoeve van crisisbesluitvorming. Dan kan er sprake zijn van een beeld- en oordeelsvorming die het publieke gezondheidsbelang in brede zin dient; dus naast een beeld van medisch-epidemiologische gevolgen en gedrag (monitoringssporen 1 en 2) ook een beeld van mogelijke neveneffecten van beleid en maatregelen op gezondheid en welzijn (monitoringsspoor 3). Door gelijktijdige aanvang en gebruik van alle drie de monitoringssporen kunnen bij een soortgelijke nieuwe crisis breed onderbouwde beleidskeuzes gemaakt worden, waarbij proportionaliteit meegewogen kan worden en zorg en ondersteuning waar nodig georganiseerd kan worden.

Figuur 7: Visie voor toekomstige monitoring tijdens en in de nasleep van een pandemie.

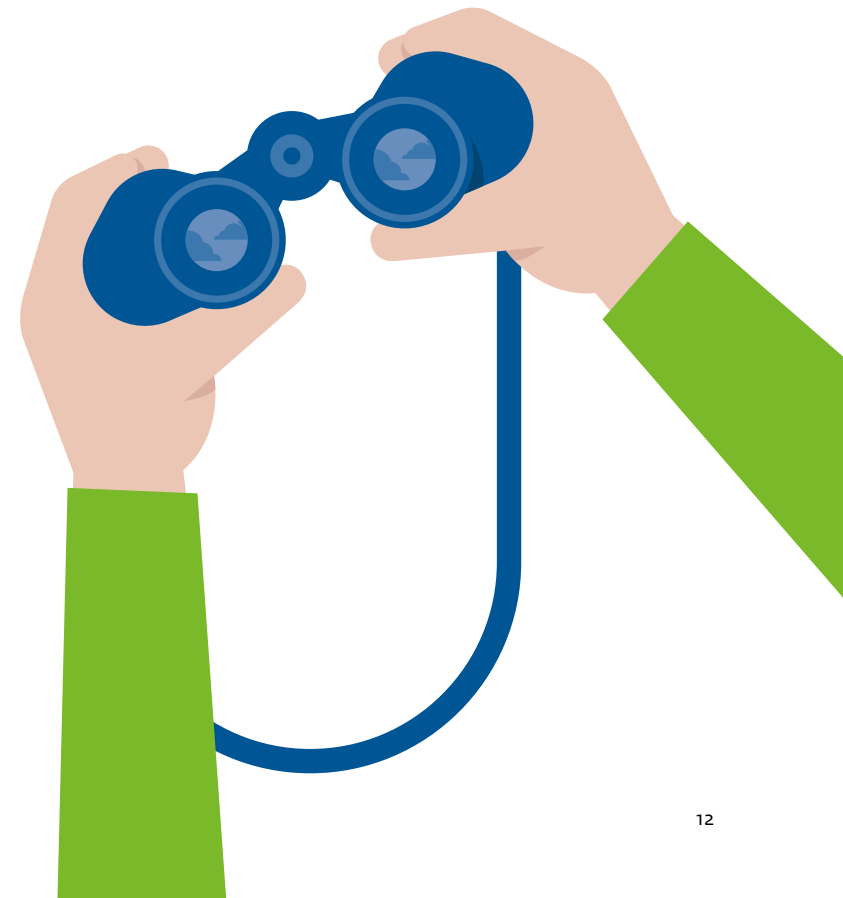

Voor toekomstige pandemieën en andere crises is de aanbeveling om vanaf het begin te starten met uitgebreide, representatieve monitoring van gezondheid en welzijn ten behoeve van crisisbesluitvorming. Dit wordt gezien als het derde monitorspoor naast het monitoren van de infectieziekte en het gedrag van mensen.

Blik op de toekomst

De coronapandemie heeft reeds bestaande problemen in de samenleving blootgelegd. Kwetsbare groepen zijn nog kwetsbaarder geworden. Fysieke en mentale veerkracht blijkt belangrijker dan ooit. Samen kregen we het virus onder controle. Samen kunnen we de langdurige gevolgen van de pandemie aanpakken, mits we gericht aandacht besteden aan die impact en oog en oor hebben voor elkaar. Ook kunnen we samen werken aan brede pandemische paraatheid om ook de (langdurige) gezondheids- en welzijnseffecten van een toekomstige pandemie, waar mogelijk, te beperken.

We hebben veel geleerd van de pandemie voor toekomstige uitbraken van infectieziekten. Hoewel elke nieuwe ramp of crisis en dus ook elke nieuwe pandemie via algemene wetmatigheden verloopt, is elke ramp of crisis ook verschillend. Dat geldt bijvoorbeeld voor wie kwetsbaar zijn en hoe kwetsbaarheden doorwerken in de gezondheid van de bevolking. Door tijdig te beginnen met monitoring van gezondheid en welzijn tijdens uitbraak van infectieziekten, naast het monitoren van infectieziekteverspreiding en gedrag, kan gericht worden geacteerd en de gezondheidslast door maatregelen worden verminderd.

Referenties

1. Duinkerken, A.v., et al., *The Integrated Health Monitor COVID-19: A Protocol for a Comprehensive Assessment of the Short- and Long-Term Health Impact of the Pandemic in the Netherlands*. Methods Protoc., 2023. **6**: p. 117.
2. Netwerk GOR. *Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 - Over de onderzoeken*. 2024 [cited 2024 18-1-2024]; Available from: www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/over-de-onderzoeken.
3. Netwerk GOR. *Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19*. 2024 [cited 2024 18-1-2024]; Available from: www.rivm.nl/gor-covid-19.
4. Netwerk GOR. *Gezondheidsonderzoek COVID-19 - Kwartaalonderzoek Jongeren*. 2024 24-3-2024 [cited 2024 27-3-2024]; Available from: www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/kwartaalonderzoek-jongeren.
5. Bosmans, M., et al., *De gevolgen van de coronapandemie voor de gezondheid en het welzijn van de jeugd. Een systematische literatuurstudie*. 2022.
6. Netwerk GOR. *Gezondheidsonderzoek COVID-19 - Kwartaalonderzoek volwassenen*. 2023 25-3-2024 [cited 2024 27-3-2024]; Available from: www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/kwartaalonderzoek-volwassenen.
7. Bosmans, M., et al., *De gevolgen van de coronapandemie voor de gezondheid en het welzijn: deel 2. Een literatuurstudie*. 2022.
8. Anouk van Duinkerken, M.B., Michel Dücker, Christos Baliatsas, *Gezondheidsproblemen bij de jeugd in het eerste jaar van de COVID-19 pandemie in Nederland - Lang-cyclische monitoringsrapportage 2019-2020*. 2022, Nivel: Utrecht. p. 41.
9. Kanis, B., et al., *Gezondheidsproblemen onder de algemene Nederlandse populatie en kwetsbare groepen tijdens de coronapandemie - Lang-cyclische COVID-19-monitoringsrapportage (2021 afgezet tegen 2018/2019)*. 2023, Nivel: Utrecht. p. 65.
10. Mahon, M.d.V.-M., et al., *De gevolgen van de coronapandemie voor de gezondheid en het welzijn van de bevolking: deel 3 - Een systematische literatuurstudie*. 2023, Nivel & Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu: Bilthoven.
11. Netwerk GOR. *Corona Gezondheidsmonitor jongvolwassenen*. 2023 27-3-2023 [cited 2024 30-1-2024]; Available from: www.monitoregezondheid.nl/gezondheidsmonitor-jongvolwassenen.
12. Netwerk GOR. *Corona Gezondheidsmonitor Jeugd 2021*. 2022 24-05-2022 [cited 2024 30-1-2024]; Available from: www.rivm.nl/nieuws/middelbare-scholieren-minder-gelukkig-dan-voor-coronacrisis.
13. Strating, G., et al., *Terug naar 'normaal': hoe doe je dat? - Jongvolwassenen over hun gezondheidssituatie tijdens en na de coronapandemie*. 2023, Stichting Alexander.
14. GGD GHOR Nederland and Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, *Factsheet: eenzaamheid onder jongvolwassenen*. 2023.
15. Netwerk GOR. *Gezondheidsmonitor Volwassenen en Ouderen 2022*. 2023 20-6-2023 [cited 2024 30-1-2024]; Available from: www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/resultaten-gezondheidsmonitor-volwassenen-en-ouderen.
16. Netwerk GOR. *Gezondheidsonderzoek COVID-19 - Kwartaalonderzoek jongeren meting 7: Mentale klachten uitgelegd door jongeren zelf*. 2023 31-05-2023

[cited 2024 30-1-2024]; Available from: www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-covid-19/kwartaalonderzoek-jongeren/resultaten-eerdere-metingen/meting-7-mentale-gezondheid/uitgelegd-door-jongeren-zelf.

17. Starke, K.R., et al., *The isolated effect of age on the risk of COVID-19 severe outcomes: a systematic review with meta-analysis*. *BMJ Global Health*, 2021. **6**(12).
18. Stetsenko, Y., et al., *Impact of Age and Sex on COVID-19 Severity Assessed From Radiologic and Clinical Findings*. *Front. Cell. Infect. Microbiol.*, 2022. **11**(2021).
19. Bakker, E., et al., *Steeper memory decline after COVID-19 lockdown measures*. *Alzheimers Res Ther.*, 2023. **15**(1): p. 81.
20. Li, Z., et al., *Cognitive impairment after long COVID-19: current evidence and perspectives*. *Front. Neurol.*, 2023. **31**(14).
21. Fernandez-de-las-Penas, C., et al., *Trajectory of post-COVID brain fog, memory loss, and concentration loss in previously hospitalized COVID-19 survivors: the LONG-COVID-EXP multicenter study*. *Front. Hum. Neurosci.*, 2023. **9**(17).
22. Duinkerken, A.v., et al., *Posttraumatische stressklachten tijdens de coronapandemie bij volwassenen in Nederland: verdiepende analyses Corona Gezondheidsmonitor Volwassenen en Ouderen 2022*. 2023, Nivel: Utrecht. p. 30.
23. Santini, Z., et al., *Social disconnectedness, perceived isolation, and symptoms of depression and anxiety among older Americans (NSHAP): a longitudinal mediation analysis*. *Lancet Public Health*, 2020. **5**(1).

De Integrale Gezondheidsmonitor COVID-19 is een samenwerking tussen het RIVM, GGD'en, GGD GHOR Nederland, het Nivel en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. ZonMw is namens het ministerie van VWS opdrachtgever van deze monitor.

Marra, E., Bosmans, M., Meerdink, A., Rahmon, I., van Leersum-Bekebrede, L., Jansen, N., Dückers, M. In de luwte van de coronapandemie: het belang van het monitoren van welzijn tijdens toekomstige pandemieën. Bilthoven: RIVM, Utrecht: Nivel, Utrecht: GGD GHOR Nederland, Diemen: ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, juni 2024.

Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu
Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport